

**ՆՈՐ ԶՈՒՂԱՅԻ ՍԲ. ԱՄԵՆԱՓՐԿԻՉ ՎԱՆՔԻ
ԳՐԶԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՈՒ ՏՊԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՈՍԿԵԴԱՐԸ**

Նոր Զուղայի պատմության մեջ 17-րդ դարը հայտնի է որպես այդ գաղթօջախի ոսկեդար, որն առաջին հերթին պայմանավորված է նրանում գրչագրության և տպագրության զարթոնքով:

Մեր ուսումնասիրության առարկան են Նոր Զուղայում գրչագրության և տպագրության պատմությունը, այս երկու արվեստի սկզբնավորման հանգամանքները, նշանակությունը և ազդեցությունը 17-րդ դարի հայ գրականության պատմության վրա:

Իր տնից աքսորված մի ժողովուրդ օտարի հողի վրա ավելի ամուր է կառչում իր պապերի հավատին ու արվեստին, և բռնագաղթից մեկ տարի անց սկսում է ստեղծել նոր գրչագիր մատյաններ՝ սկիզբ դնելով Նոր Զուղայի գրչության արվեստին: Վերջինս երեք ու քառորդ դարերի ընթացում հայ գրչագրության պատմությանն է թողնում մեծ ժառանգություն:

Զարթոնքի երկրորդ հանգրվանի մեկնարկը տրվեց Սբ. Ամենափրկիչ Վանքի տպարանի ստեղծումով: Խաչատուր Կեսարացին, վանքի ամբողջ միաբանության հետ միասին, զրոյից ստեղծում է տպարան և սկսում տպագրել սրբազան գրականությունը: Այսպիսով՝ հիմնադրվում է Իրանի և Միջին Արևելքի առաջին տպարանը:

Հողվածում հետաքրքիր փաստեր են ներկայացվում, որոնք ավելի են արժևորում Նոր Զուղայի ու նրա գործիչների դերը հայ գրականության ու մշակույթի պատմության մեջ:

Բանալի բառեր՝ Նոր Զուղա, Սբ. Ամենափրկիչ Վանք, Նոր Զուղայի Սբ. Ամենափրկիչ Վանքի Մատենադարան, Ներսես Շնորհալի Մատենադարան, հայ գրչության արվեստ, Նոր Զուղայի գրչագիր մատյաններ, հայկական տպագրություն, հայ տպագրիչներ, Խաչատուր Կեսարացի, Հովհաննես վարդապետ Զուղայեցի (Քթրեշենց), Խաչատուր Կեսարացի թանգարան, հայ գիրքը, Նոր Զուղայի տպագիր գրքեր:

Սուրբ

Նոր Զուղայի պատմության մեջ 17-րդ դարը հայտնի է որպես Նոր Զուղայի ոսկեդար: Բռնագաղթված և օտար հողում հայտնված ժողովուրդը, հակառակ գաղթական լինելու հանգամանքին, անմիջապես սկսում է կյանք տալ իր կիսամեռ գոյությանը՝ զարգանալով ոչ միայն վաճառականության ոլորտում, այլև ծաղկեցնելով ու նոր փայլ տալով գրչագրությանը, մանրանկարչությանը, որմանկարչությանը, կազմարարությանը, ապա նաև ձեռնամուխ լինելով տպագրությանը, որ առաջինն էր ոչ միայն Իրանում, այլև ողջ Միջին Արևելքում:

Նույն 17-րդ դարի բեղուն գործունեության արգասիքն է նաև Սուրբ Ամենափրկիչ վանքի կրթական բարձրագույն ուսումնական կենտրոնը, որտեղից դուրս եկած հոգևորականներից մի քանիսը հետագայում բազմեցին Ամենայն Հայոց կաթողիկոսական գահին, իսկ ոմանք իրենց արժանի տեղը գտան հայ գրականության, փիլիսոփայության ու մշակույթի պատմության մեջ:

Գրչության արվեստը Նոր Ջուղայում

Հայ գրչության արվեստի բնօրրանը եղել է Հայոց Առաքելական Եկեղեցին։ Կրոնական հաստատություններում և վանքերում գլխավորապես հոգևորականները դարեր շարունակ արտագրել, ծաղկել ու զարդարել են մեր հավատի ու մշակույթի պատմության առհավատյանները՝ գրչագիր մատյանները։

Ջուղայի ժողովուրդը, հավատարիմ մնալով իր նախնիներին, գաղթի դժվարին ճանապարհով իր հետ Պարսկաստան տեղափոխեց նաև սրբազան մատյաններ։ Իսկ ուղիղ մեկ տարի անց՝ 1607 թվականից ձեռնամուխ եղավ գրչագրերի ստեղծման նվիրական գործին՝ առաջին հերթին ավարտին հասցնելով և ծաղկելով անավարտ ձեռագրերը։ Այսպիսով՝ սկիզբ դրվեց Նոր Ջուղայի գրչության արվեստին։

Նոր Ջուղայի պատմիչ Հարություն Տեր-Հովհանյանը իր «Պատմութիւն Նոր Ջուղայի» երկում գրում է. «Ջուղայեցիք կամ Հայաստանի ուրիշ գաղթականներ գրականության հանդէպ սէր ունենալով եւ իմանալով մատենաների յարգը, իրենց հետ բերեցին դրանց, որ ունէին Հայաստանում, ուստի չեմ սխալի ասելով, որ հայ ժողովրդի Պարսկաստան գաղթելուց յետոյ Ջուղան եղաւ Հայաստանի մատենադարանը»։¹

Այս պնդումը չափազանցություն չի թվում, երբ Վանքի Մկրտիչ Առաջնորդի՝ 1785 թվականին Աստրախանի իշխան Մկրտումին ուղղված մի նամակում կարդում ենք հետևյալը. «Սրբազանը² կարծում է՝ Ջուղան կամ Վանքը նորից այն է, որ ինչ գիրք ուզենանք ձարւի»։³ Բանն այն է, որ պարսից թագավորության ոչ բարենպաստ ժամանակներում՝ 1770-1790 թթ., Նոր Ջուղայում սկիզբ առան հարստահարություններ, որոնք ծանր հետևանքներ ունեցան նաև գրչագրերի ճակատագրի վրա։ Այդ դժբախտ ժամանակներում բազմաթիվ մատյաններ անհետացան, «քանզի մատուցելով տգէտների ձեռքը՝ դասուցին անպէտքների շարքում, նաեւ ոչնչով վաճառեցին»։⁴ Բախտի քմահաճությին մատնված մատյանները մեծ քանակով և շատ չնչին արժեքով վաճառվեցին խանութպաններին, որոնք, ժամանակակիցների վկայությամբ, օգտագործվեցին իր փաթաթելու կամ վառողի պայթուցիկներ պատրաստելու համար։⁵

Գրականության պատմաբանների մոտ բազմիցս մեծ հիացմունք ու զարմանք է առաջացրել այն փաստը, թե ինչպես է բռնագաղթի դաժան հետևանքները կրող այս ժողովուրդը կարողացել կարճ ժամանակահատվածում վերակազմավորվել որպես համայնք և հիմնադրել կրոնական, մշակութային ու կրթական այս հզոր օջախը։

Մեսրոպ Թադևոսյանի «Գրագիտութիւն Նոր Ջուղայ» հոդվածաշարում բարձր է գնահատվում Նոր Ջուղայում «հայերէն գրագիտութիւն ծաղկացանելոյ» աշխատանքը, որտեղ ջուղայեցիները համեմատվում են այլ ազգերի հետ. «Ո՞վ չի զարմանալ, որ մին ժողովուրդ աշխարհաւեր և տնաքանդ եղած, այնքան հեռի ճանապարհէ գերի վարած, յանդուրմ Ազգէն Պարսից չարչարված, կեղեքված և ոչխարի պէս թշնամեաց ծախված ժամանակում, երբ որ միւս քրիստոնէայ ազգեր՝ որպէս Փերիոյ Վրացիքն, Պարսից տառապանքէ ազատ մնալոյ համար՝ իւրեանց հաւատն կորուսին. սոքա ամէն կերպ տանջանաց արիաբար տանելով, անաղօտ Արևի պէս մութ և տխուր ամպերի միջէն ևս

¹ Տեր-Յովհանէան Յ., Պատմութիւն Նոր Ջուղայի, Նոր Ջուղա, 2008, էջ 419:

² Աստրախանի Առաջնորդ Հովսէփ Վարդապետ:

³ Տեր-Յովհանէան Յ., նույն տեղը, էջ 419:

⁴ Տեր-Յովհանէան Յ., նույն տեղը:

⁵ Տէ՛ս Միհայրան Լ., Գրչութեան արվեստը Նոր Ջուղայում, Նոր Ջուղա, 1991, էջ 17:

իրեանց ուսումնասիրական լուսոյ ճաճանչն այսքան արձակ տարածեն»:⁶ Այդ ժամանակաշրջանում Սբ. Ամենափրկիչ Վանքը այնքան է զարգանում գրչության և կազմարարության արհեստում, որ անգամ Սբ. Էջմիածնից գրքերն ուղարկվում էին Նոր Զուղա՝ կազմելու և կրկին Սբ. Էջմիածին վերադարձնելու նպատակով:

Համաձայն Նոր Զուղայի հիշյալ պատմագրի՝ մինչև 1840-ական թվականները գրչագրերի համար չի եղել հատուկ տեղ: Դրանք գտնվել են Վանքի տարբեր սենյակներում ու խցերում՝ տարբեր միաբանների մոտ, ուստի չեն պահպանվել անհրաժեշտ պայմաններում, ինչը մեծ վնասների ու կորուստների պատճառ է դարձել: 1842 թ. Հովհ. Եպս. Սուրենյանի ջանքերով առաջին անգամ հավաքվել ու ցուցակագրվել են գրչագրերը, այնուհետև 1844 թ. հատկացվել է առանձին պահեստամատենադարան: Միայն 1906 թվականին Զուղայի պատմագիր Հարություն Տեր-Հովհանյանի որդին իր հոր հիշատակին մատենադարանի համար կառուցել է տվել առանձին շենք, որտեղ վերջապես հավաքվել և ամփոփվել են Նոր Զուղայի գրչագրերն ու տպագիր գրքերը: 1971 թ. Վանքի թանգարանի կառուցումից հետո միայն մատյանները գտնում են իրենց վերջին հանգրվանը Նոր Զուղայի Սբ. Ամենափրկիչ վանքի Մատենադարանում:⁷

Նոր Զուղայում պահպանվող մատյանների՝ տարբեր թվականներին կազմված ցուցակներում հանդիպում են հետզհետե աճող տարբեր թվեր: Սա պայմանավորված է նրանով, որ տարիների ընթացքում գտնվել են նոր մատյաններ, կամ եկեղեցիների ու անհատների կողմից հանձնվել, նվիրվել են Վանքի մատենադարանին: Նոր Զուղայեցի բանասեր Լևոն Մինասյանը իր «Գրչության արվեստը Նոր Զուղայում» աշխատության մեջ գրչագրերի թիվը հասցնում է 744-ի, որտեղ նշում է նաև, որ մատյաններից բացի՝ առկա են 44 հմայիլներ, շուրջ 70 պատառիկներ և 118 նոր գրչագրեր:⁸ Գրչագրերի ամբողջական ցուցակը, որը բանասիրության համար ծառայում է որպես աղբյուր, «Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանքի»⁹ աշխատությունն է՝ տպագրված երկու հատորով, ուր կարելի է գտնել 716 մատյանների մասին մանրամասն տեղեկություններ: Նոր Զուղայում գրված գրչագրերի մեծ մասը գտնվում է տեղի վանքում, այնուհետև՝ Երևանի Մաշտոցի անվան Մատենադարանում:

Նոր Զուղայի գրչության դպրոցը երեք և քառորդ դարերի պատմություն ունի: Այստեղ գրված առաջին մատյանը մի Ավետարան է, որ ավարտվել է հայերի գաղթի հաջորդ տարում՝ 1607 թվականին, մանրանկարիչ Հակոբ Երեցի ձեռքով՝ «Ի թվականիս Հայոց ՌԾԶ (1607) ամի եղև աւարտ ի Ծօշ քաղաքս, որ է Ասպահան»¹⁰: Հիշատակարանում գրիչը ականատեսի աչքերով պատմում է բռնագաղթի ենթարկված ժողովրդի չարչարանքների մասին՝ «...առաւ զմեզ եբեր մինչ ի Ծաւշ քաղաքն, որ կոչի Ասպահան եւ եղաք նոր քաղաք եւ նոր շինուածք եւ կոչեցաւ Նոր Զուղայ»¹¹: Այս արձանագրությունից պարզ է դառնում, որ գրիչը դեռ Հին Զուղայում է սկսել «Աւետարանի» արտագրությունը: Այն շարունակել և ավարտին է հասցրել Նոր Զուղայում:

Վերջին գրչագիրը գրվել է 1930 թվականին: Այն նույնպես Ավետարան է և

⁶ Գրագիտություն Նոր Զուղայ, Ազգասեր, №2, 1845, էջ 13:

⁷ Տեր-Յովհաննէան Յ., Նույն տեղը, էջ 16, 17: Տեղի մատենադարանը այժմ կոչվում է Ներսէս Շնորհալու անունով, թէև պատմության մեջ այն հայտնի է Սբ. Ամենափրկիչ Վանքի Մատենադարան անունով:

⁸ Այս մասին մանրամասն տե՛ս Տեր-Յովհաննէանի գրքում, էջ 17-22:

⁹ Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանքի, հ. Ա, Բ, Վիեննա, 1970, 1972:

¹⁰ Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանքի, հ. Ա, էջ 150:

¹¹ Նույն տեղը, էջ 149:

պատկանում է Հակոբ Հայրապետյան անունով մի ջուղայեցու, որ, ըստ վկայությունների՝ եղել է «...արհեստով վարպետ հիւսն, որ անգամ պատրաստում էր ջուղակ և մանդոլին»:¹²

Հիշյալ երկու նմուշներն էլ այսօր ցուցադրվում են Վանքի Խաչատուր Կեսարացու անվան թանգարանում՝ գրչագրերին հատկացված ցուցափեղկում՝ որպես Նոր Զուղայի գրչագրության արվեստի առաջին և վերջին նմուշներ:

Կազմված հայտնի ցուցակների տպագրությունից հետո ի հայտ եկած մի շարք ձեռագրերի մասին Լևոն Մինասյանի աշխատասիրությամբ հրատարակվել է «Ցուցակ Նոր Զուղայի Ս. Ամենափրկիչ Վանքի նոր ստացված գրչագրերի»¹³ գրքում, որը մինչ օրս տպագրված վերջին աղբյուրն է: Սակայն, մեզ փոխանցված տեղեկության համաձայն՝ վերջին տասնամյակում նույնպես Նոր Զուղայի Ազգային առաջնորդարանին են վերադարձվել մի շարք մատյաններ, որոնք դուրս են մնում առկա ցուցակներից:

Տպագրությունը Նոր Զուղայում

Գուտենբերգյան գյուտից վաթսուն տարի անց՝ 1512 թ., Հակոբ Մեղապարտի ջանքերով եվրոպական տպագրության կենտրոն Վենետիկում լույս տեսավ հայ առաջին տպագիր գիրքը՝ սկիզբ դնելով հայ տպագրության պատմությանը: Այնուհետև տարբեր հայկական համայնքներում ստեղծվեցին տպարաններ՝ իրենց դրոշմը դնելով քաղաքակրթության պատմության այդ կարևոր շրջափուլում:

Նոր Զուղայում հայկական տպագրության սկզբնավորումը պայմանավորված էր մի շարք գործոններով, որոնցից առաջինը և հիմնականը դավանաբանական պայքարն էր ընդդեմ կաթոլիկադավանության: Հռոմն Հայոց Առաքելական եկեղեցու դեմ արդեն իր պայքարն էր ծավալում Արևելյան Եվրոպայից՝ տպագրությունը ծառայեցնելով որպես միսիոներական գործունեության կանոնագրային միջոց: Ուստի Հայոց եկեղեցին սկսում է գիտակցել գրքի ու տպագրության կարևորությունը իր դավանաբանական քարոզչական պայքարում: Ըստ Վարդան Դերիկյանի՝ «Նոր Զուղայի տպարանի հիմնումը պայմանավորված էր Ս. Էջմիածնի կաթողիկոս Մովսես Գ Տաթևացիով սկզբնավորված հոգեմտավոր վերանորոգության շարժմամբ»:¹⁴

17-րդ դարում Արևելքի և Արևմուտքի միջև առևտրական կապ պահող Նոր Զուղան դարձել էր մեծ հարստության կենտրոն: Տնտեսական բարեկեցիկ վիճակն ու իշխող դիրքն ինքնին բարենպաստ պայմաններ էին ստեղծում տպագրության կազմակերպման համար: Այստեղ էին կենտրոնացված Եվրոպայում հայ գրատպության ամենամեծ հովանավորն ու հայ գիրքը տարածող ամենաընդարձակ ցանցը՝ վաճառականությունը: Իսկ նույն շրջանում արդեն մեծ վերելք էին ապրում Նոր Զուղայի գրչության, մանրանկարչության, կազմարարության և այլ արվեստները: Գործում էր Սր. Ամենափրկիչ Վանքի դպրոցը, որտեղ զանազան գիտություններ էին դասավանդում և ունեին հարուստ գրադարան: Մի խոսքով՝ Նոր Զուղան ուներ ամեն ինչ՝ դառնալու հայ տպագիր գրքի հաջորդ արարողը, իրացնողն ու տարածողը:

Սր. Էջմիածնից նվիրակի պաշտոնով Նոր Զուղա ժամանած Խաչատուր Վար-

¹² Մինասյան Լ., *Գրչութեան արւեստը Նոր Զուղայում, Նոր Զուղա, 1991, էջ 12:*

¹³ Մինասյան Լ., *Ցուցակ Նոր Զուղայի Ս. Ամենափրկիչ Վանքի Նոր Ստացված գրչագրերի, Լիբանան, 1994:*

¹⁴ Դերիկյան Վ., *Հայ գիրքը աշխարհի խաչմերուկներում, Եր., 2014, էջ 237:*

դապետ Կեսարացին¹⁵ 1620 թ. ժողովրդի խնդրանքով հաջորդեց Մովսես Կաթողիկոսին՝ դառնալով տեղի հոգևոր առաջնորդը. «Գովասանքով է պատմում նրա գործերի մասին, որովհետև նրա մեջ վառ էր ազատասիրական եռանդը, նա ուներ նաև գիտություն եւ մաքուր վարք»¹⁶ Այս նվիրյալ հոգևորականի մասին բազմաթիվ գովասանական արտահայտություններ է արել նաև Նոր Զուղայեցի պատմիչ Խաչատուր Զուղայեցին՝ կոչելով նրան բոլորի հայրը. «...պատճառ կրկին լուսաւորութեան ազգիս արամեան եւ նախասկիզբ հեղինակ սրբոյ տանս շինութեան եւ բարեգործութեան՝ որ ի Նոր Զուղա, եւ արմատ անմահութեան, վայելչութեան եւ պայծառութեան ազգիս մերոյ»¹⁷

1630 թվականին Կեսարացին որպես նվիրակ գնում է Հունաստան և Լեհաստան Նիկոլ Թորոսովիչի վեճերին վերջ տալու համար։ Եվրոպայում տեղեկանալով տպագրված գրքերի մասին՝ հղանում է Նոր Զուղայում տպարան ստեղծելու գաղափարը։

Լեհաստանից վերադառնալով՝ նա համոզված էր, որ կաթոլիկ քարոզչության հսկա վարչամեթոդային դեմ պայքարելու համար հայ հոգևորականությունը պետք է ավելի զարգացած լիներ։ Ու թեև հայ եկեղեցու վանքերում ու եկեղեցիներում կային մատյաններ, սակայն բավարար չէին կրոնական և հայեցի դաստիարակության համար։ «Խաչատուր Կեսարացիի նման արթնամիտ մեկը չէր կրնար այլ եւս անտարբեր մնալ իր ազգին լուսաւորութեան գործին հանդէպ»¹⁸։ Ժամանակն էր, որ տպագիր գրականության միջոցով աշխարհասփյուռ հայ ժողովրդին փոխանցվեին մեր կրոնական, ազգային ու մշակութային գանձերը, որպեսզի հայ մարդը իր հայրենի հողի վրա և հայրենիքից դուրս միշտ կառչած մնար իր արմատներին։

Հռոմում հայկական տպարան հիմնելու ջուղայեցի վաճառականների փորձը ձախողվել էր. «Նրանք 1630 թականին արդեն պաշտօնապէս դիմել էին պապին՝ Հռոմում իրենց սեփական ծախսով տպարան հիմնելու համար, որին, դժբախտաբար, ընթացք չէր տրվել»¹⁹։ Ուստի, հույսը կտրած Հռոմից, նրանք աջակից ու հովանավոր եղան իրենց սիրելի առաջնորդի այս հանդուգն ծրագրի իրականացմանը։

1636 թ. Խաչատուր Կեսարացին իր վանքի միաբանության հետ միասին ձեռնարկեց հիմնելու Պարսկաստանի և Միջին Արևելքի առաջին տպարանը Սբ. Ամենափրկիչ Վանքում։

Վանքի ողջ միաբանությունը լծվում է ծանր ու դժվարին աշխատանքի՝ զրոյից կազմակերպելով տպագրության գործը։ Պատրաստվում են թուղթ, մելան, տառեր և բոլոր այլ անհրաժեշտ պարագաները։ «Ամենքը մէկ, ձեռք ձեռքի տուած փորագրեցին, ձուլեցին, մելան ու տառ պատրաստեցին, շարեցին, ի չգոյէ իգոյ ածին թուղթը, փորձեր սրբագրեցին, պրակներ խմբեցին»²⁰։

Ռաֆայել Իշխանյանը ճշմարիտ է բնորոշում այս տպարանն ու իր տպագրիչներին. «Նոր Զուղայի հայկական տպարանը ինքնահնար էր. տպագրական արվեստին անտեղյակ մարդիկ տառերն ու մյուս պարագաները պատրաստելու ընթացքում էին դառնում տպագրիչներ»²¹։ Վերջապես մեկ տարի և հինգ ամիս աշխա-

¹⁵ Թեև նա հետագայում դարձավ եպիսկոպոս, բայց պատմության մեջ մնաց վարդապետ անունով։

¹⁶ Տեր-Շովհանեան, նշվ. աշխ., էջ 423։

¹⁷ Խաչատուր արեղայ Զուղայեցի, Պատմություն Պարսից, Վաղարշապատ, 1905, 116։

¹⁸ Թեոդիկ, Տիպ ու տառ, Կոստանդնուպոլիս, 1901, էջ 160։

¹⁹ Կորիւն Արք. Պապեան, Ուսումնասիրական Յօղւածաշարք, Նոր Զուղա, 2015, էջ 36։

²⁰ Թեոդիկ, նշվ. աշխ., էջ 161։

²¹ Իշխանյան Ռ., Հայ գրքի պատմություն, Եր., 1977, էջ 354։

տեղում հետո 1638 թվականին տպագրվում է Նոր Ջուղայի Սբ. Ամենափրկիչ Վանքի տպարանի երախայրիքը «Սաղմոս ի Դաւիթ»:

Խաչատուր Կեսարացու տպագրած առաջին գիրքը շուրջ 330 տարի մնացել է անհայտ և գտնվել է միայն 1968 թ.: Ուստի միջև այդ հրատարակված բոլոր աշխատություններում, ինչպես նաև Տեր-Հովհանյանի պատմության մեջ, 1641 թվականին տպագրված «Հարանց Վարքն» է ներկայացվում որպես Նոր Ջուղայի Վանքի տպարանի առաջին գիրքը:

«Սաղմոսարան»-ի հայտնության մասին առաջին հրապարակումները արել է Նոր Ջուղայի բանասեր, այդ տարիների Սբ. Ամենափրկիչ Վանքի մատենադարանի պատասխանատու Լևոն Միսնայանը իր «Նոր Յայտնություն իրանահայ տպագրական գործում»²² հոդվածում: Վերջինս հետագայում հեղինակել է Նոր Ջուղայի տպարանի մասին մի ամբողջ աշխատություն:²³

Օքսֆորդի Բողեյան գրադարանի արևելագիտական բաժնի հայերեն գրքերի պատասխանատու Դեյվիդ Բարեթը²⁴ 1968 թ. պատրաստում էր գրադարանի հայերեն ձեռագրերի և տպագիր գրքերի ցանկերը, երբ հանկարծ տպագիր գրքերի մեջ հանդիպում է մի ձեռագիր մատյանի, որի հիշատակարանը բացահայտում է երեք ու կես դար իր մասին գաղտնի մնացած ճշմարտությունը. «Եւ յաւուրս եղև տպագրութիւնս ի քաղաքն Շօշ. յանապատն Ջուղայոյ. ի Թվին ՌՁ եւ է (1638). Ձեռամբ նուաստ Խաչատուր Վարդապետին Կեսարացոյ. որ տարի մի է եւ հինգ ամիս, որ զցայգ եւ զցերեկ անդադար աշխատիմք հանդերձ միաբան ուխտիւս զի ոչ եմք տեսեալ ի վարպետէ եւ ոչ ունիմք ուսուցիչ. բայց միայն զհոգի սուրբ. եւ զկոծս եւ զկենդանի աղօթս հոգևոր հօրն մերոյ գնացելոյ առ Տէր....»:²⁵

Այս սաղմոսարանը պատկանել է Բիշոփ (Bishop) Փոքոքի հաւաքածուին, որը գրադարանին է նվիրել 1690 թվականին, վերջինիս մահից հետո: Գրքի գտնվելու տարին Օքսֆորդի համալսարանի ուսանող էր, հետագայում Նոր Ջուղայի շուրջ 25 տարիների առաջնորդ Կորյուն Արք. Պապյանը, ով, մոտիկ լինելով Բարեթի հետ, առաջիններից էր, որ իմանում է այս նորության մասին: Նա իր «Ուսումնասիրական Յօղաճաշարք» աշխատության մեջ հետաքրքիր մանրամասնություններ է պատմում այս մասին:²⁶

Այսպիսով՝ Նոր Ջուղայի Վանքի տպարանում 17-րդ դարում տպագրված չորս գրքերը՝ ըստ թվականների, հետևյալն են.

1. «Սաղմոս ի Դաւիթ», 1638 թ.
2. «Հարանց Վարք», 1641 թ.
3. «Խորհրդատետր», 1641 թ.
4. «Ժամագիրք Ատենի», 1641 թ.²⁷

Կեսարացին մեծ ցանկություն ուներ Նոր Ջուղայում զարգացնել հայ տպագրությունը, ուստի 1639 թ. Եվրոպա է ուղարկում իր աշակերտներից մեկին՝

²² Այլք, Թեհրան, հոկտ. 18, 1969, № 232, էջ 1:

²³ Միսնայան Լ., Նոր Ջուղայի տպարանն ու իր տպագրած գրքերը, Նոր Ջուղա, 1972:

²⁴ David Barrett:

²⁵ Միսնայան Լ., նշվ. աշխ., էջ 20:

²⁶ Կորյուն Արք. Պապյան, նշվ. աշխ., էջ 8-12:

²⁷ Նշված թվականները դրանց ավարտման տարեթվերն են:

Հովհաննես Ջուղայեցուն²⁸, որպեսզի նա այնտեղ ուսումնասիրի տպագրական գործը, նոր տառեր ձուլել տա և տպագրական անհրաժեշտ պարագաներով վերադառնա. «... որպեսզի ուսեալ ի նոցանէ եւ եկեալ ուղղեսցէ եւ հաստատեսցէ զատ ի մէջ Հայաստանեաց» (Հիշատակարան «Ատենի Ժամագիրք»-ի):²⁹

Մեկ տարվա պանդխտությունից հետո Հովհաննես Վարդապետը հասնում է Իտալիա. «... վասն զի իմացած էր թէ հայերէն ձուլուած տառեր այդ երկիրը գոյութիւն ունէին: Վենետիկի մէջ գտնուած գիրերուն չհանելով, կ'անցնի Հռոմ, ուր, սակայն, արգելքներու կը բախի. հակառակ ատոնց կ'աշխատի սկիզբ մը տալ գործին.»³⁰: Նա ստիպված է լինում տեղափոխվել Լիվորնոյ քաղաք՝ իր հետ տանելով տպագրության արհեստի գիտակներ. «3 տարի և 3 ամիս՝ գիշեր ցորեկ իր աշխատանոցին մէջ կապարով ու մելանով պարապող այս աննկուն վարդապետը կ'աջոդի հուսկ ուրեմն 1643-ին դրոշմել հայ տպագրական արուեստին լիովի պատիւ բերող գեղատիպ մատենան մը՝ Սաղմոսք Դաւթին³¹»³²

Հովհաննես Վարդապետը 1646 թվականին վերադառնում է Նոր Ջուղա՝ իր հետ բերելով մամուլ ու տառեր: Սակայն մինչև նրա վերադարձը վախճանվում է Խաչատուր Կեսարացին՝ թողնելով նրան առանց հովանավորության: Հակառակ խոչընդոտներին, Կեսարացու աշակերտը կարողանում է մեծ դժվարությամբ տպագրել երեք գիրք:

1. «Գիրք տումարաց, որ եւ պարգատումար կոչի», 1650 թ.
2. «Աստուածաշունչ», 1650 թ.
3. «Պօղոսի թուղթք», 1650 թ.

Հովհաննես վարդապետի Նոր Ջուղայից հեռանալուց հետո դադարում են տեղի տպագրական աշխատանքները մինչև 1687 թ., երբ Ստեփանոս առաջնորդի օրոք կաթողիկ և Հայոց Առաքելական եկեղեցիների միջև ծայր առած վեճերի ու անհամաձայնությունների պատճառով կրկին վերսկսվում է տպագրության գործը, և Հովհաննես Ջուղայեցու Եվրոպայից բերված մամուլով տպագրվում է երեք գիրք.

1. «Գիրք ատենական որ ասի վիճաբանական», 1687 թ.
2. «Գիրք ժողովածոյ ընդդէմ երկաբնակաց», 1688 թ.
3. «Գիրք համաոստ վասն իսկապէս և ճշմարիտ հաւատոյ», 1688 թ.:

1688 թվականից հետո անգործության է մատնվում մամուլը՝ փակելով հնատիպ գրքի շրջանը Նոր Ջուղայում³³: Այսպես է ավարտվում նաև Նոր Ջուղայի ոսկեդարը՝ հայ գրչության ու տպագրության պատմությանը որպես իր երբեմնի փառքի վկա թողնելով հսկայական ժառանգություն:

²⁸ Յովհաննէս վարդապետ Ջուղայեցի (Քթեշէնց). Ոսկան Երևանցու օգնական Թէոդորոս Քթեշէնցի եղբայրն է: Չպետք է շփոթել Յովհաննէս Մրքուզ Ջուղայեցու հետ:

²⁹ Մինասեան Լ., նշվ. աշխ., էջ 37:

³⁰ Թէոդիկ, Տիպ ու տառ, Կոստանդնուպոլիս, 1901, էջ 56:

³¹ Գրքի ճշգրիտ անվանումն է «Գիրք եւ սաղմոսք Դաւթի, որ եւ Սաղմոսարան կոչի», որի տպագրությունը ավարտվել է 1644 թվականին, և դրանից մի օրինակ անմիջապես ուղարկվել է Խաչատուր Կեսարացուն:

³² Տե՛ս նույն տեղը:

³³ Խաչատուր վրդ. Կեսարացու և Հովհաննէս վրդ. Ջուղայեցու տպարաններին պատկանող իրերը դարերի կողոպուտների ու աղետների հետևանքով անհետացել են գրեթէ ամբողջությամբ: Պահպանվել են միայն Հովհաննէս վարդապետի պատրաստած երկու տպատախտակներ:

*ЗОЛОТОЙ ВЕК ИСКУССТВА ПЕРЕПИСЫВАНИЯ ДРЕВНИХ РУКОПИСЕЙ И ПЕЧАТИ МОНАСТЫРЯ СУРБ АМЕНАПРКИЧ (СВ. ВСЕСПАСИТЕЛЯ) НОВОЙ ДЖУЛЬФЫ - **ՏՕՏԷ ԲՈԳՕԶԻԱՆ** - В истории Новой Джульфы XVII век известен как золотой век этой колонии, что в первую очередь обусловлено расцветом здесь искусства переписывания древних рукописей и книгопечатания.*

Предметом нашего исследования является история искусства переписывания древних рукописей и книгопечатания в Новой Джульфе, обстоятельства их возникновения, их значение и влияние на историю армянской литературы XVII века.

Народ, изгнанный с родной земли, на чужой земле сильнее цепляется за веру отцов и их искусство, и через год после изгнания начинает создавать новые рукописные книги, положив начало искусству переписывания древних рукописей в Новой Джульфе. Здесь за три с четвертью века создается богатое наследие в истории армянского рукописного искусства.

Началом второго расцвета становится создание типографии монастыря Сурб Аменапркич. Хачатур Кесарацци вместе с монастырской братией обители создает с нуля типографию и начинает печатать священную литературу. Таким образом создается первая типография Ирана и Среднего Востока.

В статье представлены интересные факты, которые придают еще большее значение роли Новой Джульфы и ее деятелей в истории армянской литературы и культуры.

Ключевые слова: *Новая Джульфа, монастырь Сурб Аменапркич, матенадаран монастыря Сурб Аменапркич Новой Джульфы, матенадаран Нерсеса Шнорали, армянское искусство переписывания древних рукописей, рукописи Новой Джульфы, армянское книгопечатание, армянские книгопечатники, Хачатур Кесарацци, вардапет Ованнес Джугаецци (Ктрешенц), музей Хачатура Кесарацци, армянская книга, печатные книги Новой Джульфы.*

*THE GOLDEN AGE OF THE ART OF REWRITING OF ANCIENT MANUSCRIPTS AND PRINTING OF SURB AMENAPRKICH MONASTERY (ST. ALL-SAVIOUR) OF NEW JULFA - **ՏՕՏԷ ԲՈԳՕԶԻԱՆ** - In the history of New Julfa, the 17th century has been known as the golden age of this colony, which is primarily conditioned by the flourishing of the art of rewriting of ancient manuscripts and book printing.*

The subject of our research is the history of the art of rewriting of ancient manuscripts and book printing in New Julfa, the circumstances of their emergence, their significance and influence on the history of the Armenian literature of the 17th century.

The people expelled from their native land cling more strongly to the faith of their fathers and their art in a foreign land, and a year after the expulsion they begin creating new manuscript books, laying the foundation for the art of rewriting of ancient manuscripts in New Julfa. A rich heritage has been created here in the history of the Armenian manuscript art for three and a quarter of centuries.

The beginning of the second flourishing was the creation of the printing house of the Surb Amenaprkich Monastery. Khachatur Kesaratsi, together with the monastic brethren of the monastery, has established the printing house from the very beginning and started printing sacred literature. Thus, the first printing house of Iran and the Middle East has been created.

The article has presented interesting facts that give more importance to the role of New Julfa and its figures in the history of Armenian literature and culture.

Key words: *New Julfa, the Surb Amenaprkich Monastery, the Matenadaran of the Surb Amenaprkich Monastery of New Julfa, the Matenadaran of Nerses Shnorhali, the Armenian art of rewriting of ancient manuscripts, the manuscripts of New Julfa, the Armenian book printing, the Armenian book printers, Khachatur Kesaratsi, vardapet Hovhannes Jughaetsi (Ktreshents), the museum of Khachatur Kesaratsi, the Armenian book, the printed books of New Julfa.*